

भारतातील गेंडा (Rhino) संवर्धनाचा एक भौगोलिक अभ्यास**प्रा.शहाजी गंगाराम मरशिवणे**

KBPEC उदगीर.

प्रस्तावना

“जैविक व अजैविक घटक आणि त्यांचे पर्यावरण या घटकांमधील परस्परक्रियांच्या अध्ययनाचे शास्त्र म्हणजे पर्यावरणशास्त्र होय”. पर्यावरण भूगोलात जैविक व अजैविक घटकांबरोबरच मानव हा देखील पर्यावरणाचा एक अविभाज्य घटक आहे. मानवी कल्याण, स्वास्थ्य, भवितव्य, पर्यावरणीय साधनसंपत्तीचे संवर्धन व व्यवस्थापन आणि शाश्वत विकासासाठी त्यांचे भविष्यकालीन नियोजन हे घटक देखील महत्त्वपूर्ण आहेत.

सजीवांच्या परस्परातील व पर्यावरणातील संबंधाचे अध्ययन करणाऱ्या शास्त्राला पर्यावरण परिस्थितीकी असे म्हणतात. पर्यावरणीय सजीव ज्या ठिकाणी जन्माला येतात, वाढतात, आपला जीवनक्रम व्यतीत करतात व शेवटी मृत पावतात. त्यास सजीवांचे अधिवास/निवासी क्षेत्र असे म्हणतात. तसेच परिसंस्था म्हणजे एक किंवा अनेक सजीव, त्यांचे भौतिक व जैविक स्वरूपाचे प्रभावी पर्यावरण यांच्यातील अंतरक्रियेमुळे कार्यान्वित होणारी पद्धती किंवा वैशिष्ट्यपूर्ण प्रणाली म्हणजे परिसंस्था होय.

परिसंस्थेतील प्रत्येक घटक एकमेकांशी संबंधित असतो परिसंस्थेत उत्पादक, भक्षक आणि विघटकांद्वारे ऊर्जाप्रवाह निर्माण होतात. उत्पादकांपासून क्रमवार ऊर्जा संक्रमित होत जाते किंवा अन्नाच्या क्रमावर संक्रमणाला अन्नसाखळी असे म्हणतात. तसेच अन्न साखळ्यांच्या परस्परसंबंधाने अनुबंधित झालेल्या जाळीस अन्नजाळे असे म्हणतात. अन्नसाखळ्यामुळे सजीवांना परिस्थितीकीय आपत्तीवर किंवा पर्यावरणातील बदलावर मात करता येते नैसर्गिक आपत्तीमुळे एखादी प्रजाती संपूर्ण नष्ट झाली तर भक्षक नवीन भक्ष्य शोधू शकतो.

“पृथ्वीवर सजीव सृष्टी आहे या अर्थाने पृथ्वी हा एक अद्वितीय ग्रह आहे सूक्ष्म सजीवापासून ते क्लिष्ट वनस्पती आणि प्राणी इतक्या जैवविविधतेने पृथ्वी संपन्न आहे. जलीय, भूस्थित आणि इतर परिसंस्थांमध्ये सजीवांची असणारी विविधता आणि त्यामधील भेट म्हणजेच जैव विविधता होय” भारतात उष्ण व शुष्क थराच्या वाळवंटापासून ते पश्चिम घाटातील आणि ईशान्य भारतातील अत्यंत घनदाट अरण्यापर्यंत तसेच मनारचे आखात आणि अंदमान व निकोबार बेटावरील प्रवाळ भित्तिकापर्यंत मोठ्या प्रमाणात भूस्थित, जलीय

आणि इतर परिसर परिसंस्थांमध्ये विविधता आढळते.

अभ्यासक्षेत्र

भारत उत्तरपूर्व गोलार्धात दक्षिण आशिया खंडात स्थित आहे भारताचा अक्षवृत्तीय विस्तार 8° 4 '25" उत्तर ते 37°6' 53" उत्तर अक्षवृत्ता दरम्यान पसरलेला असून रेखावृत्तीय विस्तार 68°87'33" पूर्व ते 97°25'47" पूर्व रेखावृत्ता दरम्यान पसरलेला आहे. भारताच्या मध्यातून 23°30 उत्तर अक्षवृत्त म्हणजेच कर्कवृत्त गेले आहे. जगातील एकूण क्षेत्रफळाच्या 2.46% एवढा प्रदेश भारताने व्यापला असून क्षेत्रफळानुसार भारताचा सातवा क्रमांक लागतो.

उद्देश

- भारतातील गॅड्यांचे अधिवास आणि वितरणाचा आढावा घेणे.
- भारतातील गॅड्यांची संख्या कमी का होत आहे याची कारणे शोधणे.
- भारतात गॅडा संवर्धनासाठी विविध राज्य आणि भारत सरकारद्वारा राबविले जाणारे उपक्रम यांचा आढावा घेणे.

माहिती संकलनाचे स्रोत व अभ्यास पद्धती

प्रस्तुत लेखाच्या सविस्तर अभ्यासासाठी दुय्यम प्रकारच्या स्रोताचा वापर करण्यात आला असून त्यासाठी अनेक प्रकारचे संदर्भग्रंथ आणि विविध मासिकांचा वापर करण्यात आला आहे.

विषय विवेचन

“जैवविविधता म्हणजे भुस्थित, सागरी व जलीय परिसंस्था यांचा सजीव भाग आहे.

अशा सर्व परिसंस्थामधील जीवनाची असणारी विविधता होय.” यामध्ये प्रजाती अंतर्गत(within species) प्रजाती प्रजाती मधील (between species) आणि परिसंस्थांच्या विविधतेचा समावेश होतो. अशाप्रकारे जैवविविधतेमध्ये वेगवेगळ्या प्रकारच्या वनस्पती, प्राणी आणि सूक्ष्मघटक व त्यांची जनुकीय विविधता यांचा विचार केला जातो.

भारताचे अद्वितीय जैवभूगोलिक स्थान, हवामानातील विविधता, भुविविधता या कारणामुळे भारत हा जैवविविधता संपन्न आहे. म्हणून भारताला जगातील 17 महाविविधता केंद्रांपैकी एक म्हणून मान्यता मिळाली आहे. जगातील केवळ 2.4% भुभाग असणाऱ्या भारतामध्ये 7.5% प्राणी प्रजाती, 11% वनस्पती प्रजाती आणि 17.5% मानवी लोकसंख्या वास्तव्यास आहे.

भारतात जैवविविधतेच्या दृष्टीने तसेच अन्नसाखळीतील अतिशय महत्त्वाचा प्राणी म्हणून गॅड्याला ओळखले जाते. पूर्वी एकशिंगि गॅड्यांचे अस्तित्व भारतीय उपखंडातील संपूर्ण उत्तर भागात आढळून येत होते. ज्यात सिंधू गंगा, ब्रह्मपुत्रा नद्यांचे खोरी पाकिस्तानपासून भारत-म्यानमार सीमा प्रदेश ज्यात नेपाळ व भूतान या देशांचा दक्षिण भाग आणि बांगलादेश या प्रदेशांचाही समावेश होत होता. तसेच म्यानमार, दक्षिण चीन आणि इंडोचायना या प्रदेशातही गॅड्यांचे अस्तित्व दिसून येत होते. तराई तील गाळाच्या गवताळ प्रदेशात आणि

ब्रह्मपुत्रा नदी खोऱ्यात एक शिंगी गेंडा आढळून येत होत.

19 व्या शतकात घडून आलेल्या गेंड्यांच्या अधिवासांचा हास आणि तापमान बदल या कारणामुळे गेंड्यांची संख्या सतत कमी होत गेली . सध्या केवळ नेपाळच्या दक्षिण भागातील तराई गवताळ प्रदेश, उत्तर प्रदेश, बिहार आणि पश्चिम बंगाल या राज्यांचा उत्तर भाग व आसाम राज्यातील ब्रह्मपुत्रा नदी खोऱ्यात गेंड्यांचे अस्तित्व दिसून येते.

गेंड्यांची शिकार

गेंड्यांची शिंगासाठी शिकार केली जाते एका शिंगाची किंमत काळ्याबाजारात 25 ते 30 हजार डॉलर इतकी आहे. त्यांचा वापर उत्तर येमेनमध्ये नक्षीकाम केलेले चाकू बनविण्यासाठी केला जातो तर रशियामधील काही प्रदेशांमध्ये शिंगापासून बनवलेली पावडर ही लैंगिक उत्तेजक (Aphrodisiac) म्हणून वापरली जाते. वस्तुतः ही शिंगे केसांच्या पुंजक्यांचे शिंगा मध्ये रूपांतर होऊन बनलेली असून त्यामध्ये कॅरोटीन असते.

भारतात आढळून येणारी गेंडा प्रजाती

ग्रेटर एक शिंगी गेंडा (Greater one - horned Rhino)(जो कि IUCN च्या Red list मध्ये संवेदनशील प्राणी म्हणून घोषित करण्यात यात आलेला आहे.)

खालील भारतीय संरक्षित क्षेत्रात गेंड्यांचे अस्तित्व आढळून येते.-

अ.क्र.	गेंडा संरक्षित क्षेत्राचे नाव	राज्य
1	काझीरंगा राष्ट्रीय	आसाम

	उद्यान	
2	जलदपारा राष्ट्रीय उद्यान	पश्चिम बंगाल
3	पोबितोरा वन्यजीव अभयारण्य	आसाम
4	ओरंग राष्ट्रीय उद्यान	पश्चिम बंगाल
5	गोरुमरा राष्ट्रीय उद्यान	पश्चिम बंगाल
6	दुधवा राष्ट्रीय उद्यान	उत्तर प्रदेश
7	मानस राष्ट्रीय उद्यान	आसाम
8	कतार्निया घाट वन्यजीव अभयारण्य	उत्तर प्रदेश

गेंडा संवर्धनासाठी राबविले जाणारे उपक्रम

1. गेंडा संवर्धन प्रकल्प 1987-

भारत सरकार द्वारे गेंडा संवर्धन प्रकल्प 1987 सालापासून राबविल्या जातो.

2. भारतीय गेंडा दृष्टी 2020 -(Indian Rhino Vision-2020)

भारतीय गेंडा दृष्टी 2020 हा कार्यक्रम आसाम सरकारच्या वने व पर्यावरण विभाग आणि आसाम स्वतंत्र परिषद यांच्या संयुक्त भागीदारीतून राबविला जातो. या कार्यक्रमाला WWF-India, WWF प्रदेश आशियाई हत्ती आणि गेंडा धोरण कृती कार्यक्रम, आंतरराष्ट्रीय गेंडा संघटना, जगभरातील प्राणिसंग्रहालय संस्थांचे गेंडा वाचवा

अभियान आणि अनेक अशासकीय संस्था यांच्याद्वारे प्रोत्साहन दिले जाते.

2020 पर्यंत आसाममधील जवळपास 2000 ते 3000 गेंड्यांची संख्या वाढवणे. आणि गेंड्यांची संख्या असलेल्या 7 संरक्षित क्षेत्रातील (Protected Areas) जीवनाच्या टीकाव व क्षमतेत वाढ करणे हे या कार्यक्रमाचे मुख्य उद्देश आहेत. भारतातील (Wolly Rhino) गेंडा हा जवळपास नामशेष होण्याच्या मार्गावर आहे.

भारतात आसाम राज्यातील काझीरंगा या एकाच संरक्षित क्षेत्रात गेंडा प्रजातीची संख्या मोठ्याप्रमाणात केंद्रित झालेली आहे . त्यामुळे या प्रदेशात अनेक आपत्ती विषयक जोखमी(साथीचे रोग, पूर, मोठ्या प्रमाणातील शिकारिचे प्रयत्न) दिसून येतात. याशिवाय पोबितोरा वन्यजीव अभयारण्यातील गेंडा संवर्धनाची घटलेली क्षमता आणि अधिवासातील कमी होणारी संख्या, तसेच मानव- गेंडा यांच्यातील संघर्ष कमी करणे.

1. गेंड्यांच्या शिकारीला विरोध, नियंत्रण/

देखरेख अपस्थानांतरण (Translocation)

आणि सामाजिक संवर्धन.

2. अपस्थानांतरण हा IVR-2020 या कार्यक्रमाचा महत्त्वाचा कणा आहे.

3. गेंडा अधिवासांची क्षमता वृद्धिंगत करणे हे महत्त्वाचे ध्येय आहे. उदा. मनास राष्ट्रीय उद्यान, दिब्रुसीखोवा वन्यजीव अभयारण्य, लाओखोआबुरा-चापोरी वन्यजीव अभयारण्य याठिकाणी काझीरंगा राष्ट्रीय उद्यान आणि पोबितोरा

वन्यजीव अभयारण्य या ठिकाणाहून गेंड्यांचे अपस्थानांतरण करणे.

4. गेंड्यांच्या अपस्थानांतरणासाठी मानस राष्ट्रीय उद्यान ही पहिली जागा निवडण्यात आली.

5. 2008 मध्ये काझीरंगा राष्ट्रीय उद्यानातून 10 गेंडे मानस राष्ट्रीय उद्यानात अपस्थानांतरण करण्यात आले. अपस्थानांतरणाद्वारे गेंड्यात त्या त्या वातावरणात टिकून राहू शकेल अशी क्षमता वाढविण्याचा प्रयत्न केला जातो.

निष्कर्ष

जैवविविधतेच्या दृष्टीने परिसंस्थेतील गेंडा हा अत्यंत महत्त्वाचा प्राणी आहे शिकारीपासून बचाव करणे, अपस्थानांतरण करणे, आणि आणि अधिवासांची क्षमता वृद्धिंगत करणे अशा प्रकारच्या उपाययोजना द्वारे त्यांचे संवर्धन केले जाऊ शकते. आणि गेंड्यांच्या संख्येत वाढ केली जाऊ शकते.

संदर्भ ग्रंथ

1. पर्यावरण परिस्थितिकी - डॉ. तुषार घोरपडे
2. Environment and Ecology - by Dr. Tushar Ghorpade
3. Environment and Ecology - by Shankar IAS